

Я. Я. Іваноў,

кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык
кафедры англійскага, агульнага і славянскага мовазнаўства
Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова

АФАРЫЗМЫ Ё МОВЕ ТВОРАЎ МАКСІМА ГАРЭЦКАГА

Думы мае, думкі, летуценні мае...

М. Гарэцкі. «Што яно?»

Ужыванне афарызмаў у творах самых разнастайных жанраў з'яўляецца характэрнай рысай беларускай літаратуры канца XIX — першай трэці XX стагоддзя, на якую, дарэчы, амаль ніякага ўплыву не меў росквіт афарызма як асобнага мастацкага жанру ў тагачасных заходнееўрапейскай і рускай літаратурах. Таму вывучэнне ў школе заканамернасцей развіцця літаратурнага працэсу ў Беларусі і асаблівасцей мастацкага стылю асобных беларускіх пісьменнікаў патрабуе звароту да такой жанравай і паэтычнай формы, як афарызм [1].

Адметнае месца займаюць афарызмы ў мове твораў класіка беларускай прозы Максіма Гарэцкага. Прапанаваны ў артыкуле разгляд тэматыкі, паходжання, спосабаў ужывання, семантычных і стылістычных асаблівасцей афарызмаў у мове твораў Максіма Гарэцкага дапаможа настаўніку скарыстаць іх на ўроках беларускай літаратуры пры аналізе ідэйнага зместу, паэтычных і стылёвых асаблівасцей мастацкіх і публіцыстычных твораў пісьменніка.

Максім Гарэцкі не ствараў афарызмы як асобныя мастацкія тэксты (калі не лічыць невялікую колькасць афарызмаў, выкарыстаных у якасці аўтарскіх эпіграфаў да асобных твораў або раздзелаў). Аднак сапраўднага пісьменніка немагчыма ўявіць без пэўнай схільнасці да абагульненняга, афарыстычнага асэнсавання быцця чалавека і прыроды, без няспынных пошукаў адказаў на «вечныя пытанні» жыцця, што не даюць спакою розуму і душы чалавека. Параўн.: *Жыццё, жыццё, ці ж ты вартае таго, каб жыць?.. А трэба нажыцца даволі, каб не шкадаваць памёршы* («Што яно?»); *Чалавеку інтэлігентнаму і сорамна нудзіцца, калі ён мае сваё разумовае жыццё* («Гапон і Любачка»); *Якія вы няпэўныя, шляхі нашага жыцця!* («Хоцімка») і г. д.

Афарызмы сустракаюцца амаль у кожным мастацкім творы Максіма Гарэцкага. Афарыстычныя абагульненні ў апавяданнях, аповесцях, раманах пісьменніка арганічна вынікаюць з аўтарскага стаўлення да пэўных чалавечых рыс ці жыццёвых абставін, з'яў грамадскай або гістарычнай рэчаіснасці, наогул усяго навакольнага свету. Параўн.: *Адным енкам ды стагнаннем бядзе людской не паможаш. Каб другога вызваляць, трэба самога крэпкім быць, на сілы не ўпадаць, а то і самога затопчуць* («Роднае карэнне»); *Але колькі ўжо выпадкаў было ў гісторыі, што з самае вяршыні шчасця чалавек раптоўна звальваюся ў самае бяздонне плачу і адчаю* («Смачны заяц»); *Пакуль няма магчымасці ісці шляхамі без каменя і калючак, ідзем як трапіцца, і слава хай будзе таму, хто і на гэтых цяжкіх сцезках мае вочы...* («Хоцімка»); *Справядлівы шлях ідэйнага і сумленнага чалавека — шлях добра, праўды і хараства...* («У чым яго крыўда?») і г. д.

Афарызмы Максіма Гарэцкага — гэта часта вынік знітавання індывідуальна-аўтарскага светаўспрымання са шматвяковым вопытам народнага мыслення, з нязломнай духоўнай сілай беларускага селяніна. Шмат якія з афарызмаў пісьменніка знешне спрошчаныя да ўласцівай народнай свядомасці «нагляднай філасофіі» ў асэнсаванні рэчаіснасці, але па глыбінні, дасціпнасці самой думкі не ўступваюць класічным узорам афарыстычнага жанру. Параўн.: *Колькі трэба, ведай, а ў вялікае не залазь, а то каб шыю, бывае, не скруціць* («Роднае карэнне»); *Як ні спрачайся, — жывець кожны, як жывецца* («Амерыканец») і да т. п.

Амаль кожны з афарызмаў Максіма Гарэцкага — сапраўдны слоўны пэдэўр, сплаў арыгінальнай думкі і лаканічнай, стылістычна вытанчанай моў-

* Крыніцай афарыстычнага матэрыялу з'яўляецца «Збор твораў» М. Гарэцкага ў чатырох тамах (1984—1986), а таксама зборнік пісьменніка «Творы» (1990).

най формы яе адлюстравання. Шчыльна кладуцца ў афарызмах словы і ў той жа час дакладна, быццам слова само становіцца на патрэбнае яму месца. Параўн.: *О, вы — шчаслівыя і нешчаслівыя дзянькі ў людскім жыцці! Няма рады ўсцяргчыся ад вас, бо схаваным ёсць ад людскога ведання, на які час вы прыпадаеце, калі вы прыходзіце і калі адыходзіце. А, мусіць, прыйдзе залатая пара, што перастане людское племя верыць у вас, і тады ўжо згіне ярмо, якое ўскладаеце вы дагэтуль на тое племя* («У чым яго крыўда?») і г. д.

У творах Максіма Гарэцкага сустракаюцца вельмі сціслыя нават для афарызмаў фразы, якія складаюцца толькі з трох-пяці слоў. Параўн.: *Воля — гэта ўсё. Воля — змысл нашага земнага існавання* («Мутэрка»); *Сардэчная хвароба — хвароба геніяў* («Смачны заяц») і да т. п. Разам з тым ёсць і шмат вялікіх паводле сінтаксічнага аб'ёму выказванняў, і цэлыя нізкі афарызмаў (структурна арганізаваныя як перыяды, надзвычай гарманічныя па сваёй кампазіцыйна-сінтаксічнай будове), што сведчыць пра віртуознае валоданне пісьменнікам роднай мовай і яе стылістычнымі сродкамі выразнасці. Параўн.: *Мы ўсе прыходзім на свет хто песняром, хто разьбярком, а хто і тым і сім патроху. Мы ўсе ў гады працываняння нашага розуму — рэфарматары нягоднага старога, будаўнікі лепшай сацыяльнасці, славуць на стаўнікі ці добрыя разбойнікі, але часта-часта жыццё нікагусенькі не пакідае нам і робіць жаласнымі старцамі без пары* («Ціхая плынь»); *Так бывае з іншымі людзьмі, што не могуць яны памятаваць абывакога матыву, абывакога голасу ад першага разу, затое ж, калі мінуцца дні, тыдні й месяцы або й цэлыя гады, неўспадзеўкі, нечакана, з найменшай прыгоды, маючай нейкае адношанне да мінулай пары, у вушох раптам ясна, выразна і з дэталічнасцю падобна загучыць той матыв, і запяць той голас, і збудзіць у душы абраз даўна пражытога часу, і выгукнець асабліва тонкія пачуцці* («Дзве душы») і да т. п.

Афарызмы Максіма Гарэцкага разнастайныя паводле сваёй тэматыкі. Тут ёсць роздумы над чалавечым прызначэннем на зямлі, філасофскія разважанні аб сутнасці свету, заклапочанасць лёсам свайго народа, Бацькаўшчыны, пагытленне ў сябе дзеля разумення, усведамлення ўсяго таго, што трэба асэнсаваць, на што трэба знайсці адказ. Параўн.: *Бясцільнасць пакрыўджанага — самае балючае пачуццё. Лягчэй можна дараваць крыўду індывідуальную, чым нацыянальную ці класавую* («Спрэчкі»); *Калі нам хочацца смакаваць характэрнае ў абробленым па-мастацку каменю ці на палатне, дык чаму ж не палюбавацца на жывое, Богам створанае жаночае характэрнае?* («Дзве душы») і г. д.

У творах пісьменніка сустракаюцца амаль усе зместавыя разнавіднасці афарыстычных выказванняў: і «сентэнцыі», і «максімы», і «грыгерыі» (або «трапныя словы»), і «парадоксы» [2].

1) Сентэнцыі — афарызмы, адлюстраваныя ў якіх заканамернасці рэчаіснасці не супярэчаць

існуючаму ў рэальным свеце парадку рэчаў, належаць да значных, істотных (у тым ліку і ў чалавечым жыцці) з'яў, але не вымагаюць абавязковага волевыяўлення чалавека: *Перш-наперш ёсць сумленны чалавек, а потым ужо чалавек такой-та нацыі, такой-та веры і гэтак далей* («Мутэрка») і да т. п.

2) Максімы — афарыстычныя выказванні, што адлюстроўваюць заканамернасці рэчаіснасці, залежныя па форме і ўмовах праўлення (або існавання) ад паводзін чалавека: *Чытай у кніжках і ў разумных людзей пытайся, як жылі даўней нашы тутэйшыя людзі. Споўніш гэты загад — у жыцці не ашукаешся, будзеш ведаць, што рабіць трэба* («Роднае карэнне») і да т. п.

3) Грыгерыі — афарызмы, у якіх адлюстроўваюцца заканамернасці рэчаіснасці, што не належаць да глабальных (ці значных, істотных толькі ў жыцці чалавека) праўленняў упарадкаванасці свету: *Каханне вымагае мукі і няволі і выпываецца, як чарка хмелю, — сяброўства з дзяўчынаю дае радасць і прыемны супакой* («Меланхолія»); *Да панюў лаянка людзей ніжэйшых ніколі не прыстае* («Віленскія камунары») і да т. п.

4) Парадоксы — афарызмы, адлюстраваныя ў якіх заканамернасці рэчаіснасці супярэчаць існуючаму ў свеце парадку рэчаў, але разам з тым тлумачацца з рацыянальнага пункта гледжання: *Мой родны край, краса мая, з табою век не ў згодзе я...* («У лазні»), *Спачуццё шчаслівага да княшчаснага сфальшывіла чыстую ў муках душу чалавека* («Смачны заяц») і да т. п.

Афарыстычнасць стылю Максіма Гарэцкага засноўваецца не толькі на ўжыванні адзінкавых афарызмаў у мастацкім тэксце, але і на прыёме зместавай універсалацыі (афарызацыі) мовы аўтара ці персанажа, калі апісанне нейкай канкрэтнай з'явы або разважанне на тую ці іншую філасофскую тэму вядзецца з дапамогай толькі афарыстычных выказванняў. Напрыклад:

Ёсць той гатунак людзей-самавукаў, каторыя хоць і вялікай высакосці даходзяць у мастацтве, палітыцы ці абывакоў навучы, але назаўсёды застаюцца з нейкай хібаю ў самым грунтоўным, а дзеля таго неўспадзеўкі і страшна лёгка зваліваюцца часам на самы дол чалавечай думкі. Яны, гэтакія, нейкім дзівам сумяшчаюць у душы сваёй найлепшы, здаецца, гуманізм і найгоршае, акажацца, чалавеканялюбства, хімію і алхімію, марксізм і хірамантыю і з аднолькавай шчырасцю веруюць у тое і другое. Багі іхнія любяць завадзіць сварку, скідаюць адзін аднаго з пасаду і робяць у галаве свайго паклонніка незвычайны сумбур. Багоў гэтых завывага надта многа, але бываюць часіны, што і няма нічога, воль тагды людзі такога гатунку і вырабляюць розныя неспадзеўныя штукі («Дзве душы»).

Адметна выкарыстоўвае пісьменнік афарызмы і як назвы сваіх апавяданняў («Усё мінаецца» і інш.), а таксама ў якасці эпіграфу да ўсяго твора ці яго асобных частак (параўн. у апавяданнях «Ідуць усе — іду я...», «Смачны заяц», «Прысяга» і інш.). Змест афарызма можа быць пакла-

дзены ў аснову цэлага мастацкага твора. Параўн., напрыклад, індывідуальна-аўтарскае «разгортванне» сэнсу прыказкі *Лазня ўсіх мае, а сама ў гразі стаіць* [3, с. 146] у адным са зместавых планаў апавядання «У лазні» (1912).

Паводле паходжання афарызмы ў мове твораў Максіма Гарэцкага можна падзяліць на наступныя.

1) **Фальклорныя афарызмы** (прыказкі, народныя прыкметы, трапныя выслоўі і інш.): *Чаму быць, таму не мінаваць* («Зіма»); *Хвароба ў лес, здароўе ў косяці!* («Вясна»); *Пара — лазня, лёгкі дух!* («У лазні»); *Кошкі траву жаруць: на дождж («Нявесткі сварацца»); Чырванее край неба — мароз дэклярэе* («Чарнічка») і г. д.

2) **Крылатыя афарызмы** (у тым ліку і з уласна-беларускіх літаратурных крыніц): *Грошы — час* («Дзве душы») — выказванне Б. Франкліна (англ. *Time is money*) з яго «Advice to Young Tradesman» (1748); *Мы яшчэ павоюем* («Рунь») — цытата з верша ў прозе І. С. Тургенева «Мы яшчэ повоюем» (1882); *Паміж пустак, балот беларускай зямлі* («Роднае карэнне») — радок з паэмы Янкі Купалы «Курган» (1910) і г. д.

3) **Індывідуальна-аўтарскія афарызмы** (невыворныя, іх пераважная большасць): *Каб не было дано людзям загадак, не было б чалавецкага жыцця... Прапалі б людзі* («Роднае карэнне»); *З лепшых людзей робіць цар-голад звароў, сумлення не маючых* («Роднае карэнне»); *Цэннасць характа залежыць для людзей ад успрымання* («Еду дамоў») і г. д.

4) **Выворныя індывідуальна-аўтарскія афарызмы** (створаныя пісьменнікам шляхам структурна-сэнсавага звужэння або пашырэння фальклорных ці крылатых афарызмаў): *Чаму быць — ад таго не выкруціцца* («Страхацпе») ≡ *Чаму быць, таму не мінаваць* (прыказка); *Ніхто шчэ лбом сцяну мураваную прабіць не здолеў, а галовы разбівалі многія, ой-ой, многія, як падумаеш* («Роднае карэнне») ≡ *Лбом сцяны (муру) не праб'еш* (прыказка); *Мой родны кут, як ты мне мілы, уцяміць цябе не маю сілы...* («У лазні») ≡ *Мой родны кут, як ты мне мілы, Забыць цябе не маю сілы* — крылаты выраз з паэмы Якуба Коласа «Новая зямля» (1910—1923) і г. д.

Паводле ўзнаўляльнасці сярод афарызмаў у мове твораў пісьменніка можна вылучыць тры тыпы адзінак.

1) **Узуальныя** (агульнамоўныя адзінкі — прыказкі, крылатыя выразы і іншыя ўстойлівыя ў маўленні фразы): *Заліваючыся, хапаюцца за саломінку* («Рунь»); *Пажывём — паглядзім* («Роднае карэнне») і да т. п.

2) **Аказіянальныя** (адзінкі, што ствараюцца і разова ўжываюцца ў мове твораў пісьменніка): *А грэх казаць «дурацкае», дзе толькі цёмната* («У лазні»); *Думаць пачнеш — адно спакой згубіш* («Роднае карэнне») і да т. п.

3) **Ідыялектныя клішэ** (адзінкі, узнаўляльныя толькі ў мове пісьменніка, калі афарызм ужываецца некалькі разоў у адным ці некалькіх творах): *Усё — як зайсёды* («Знібее сэрца» і «Літоўскі хутарок») і да т. п.

Афарызмы ў мове твораў Максіма Гарэцкага не наўмысна гульня розуму і не сродак стылістычнага ўпрыгожвання мастацкага тэксту, у іх адлюстраваны аўтарскія пошукі ісціны, пошукі адказаў на адвечныя пытанні жыцця.

Паўная частка афарызмаў Максіма Гарэцкага абавязана сваім з'яўленнем актуальным пытаннем свайго часу і натуральна сэнсава зарыентавана на іх асэнсаванне і вырашэнне. Параўн.: *У нашы часы могуць жыць у творчасці толькі фанатыкі з правага ці левага боку. Вялікі сум нашых дум перавышае патрэбу тварыць* («Ідуць усе — іду я...»); *Усё ідзе шпарка ўперад, толькі нашу вёску, як абросшы мохам камень каля шляху, з мясіны не скранеш* («Роднае карэнне»); *Людзей прадпрыімлівых, рухавых і здольных душыць жыццё абчэственнае* («Роднае карэнне»); *Кахаць, вучыцца і працаваць дзеля вызвалення Беларусі!* («Роднае карэнне») і да т. п.

Разам з гэтым нямала афарызмаў Максіма Гарэцкага характарызуюцца надзвычай актуальным і для сённяшняга часу зместам. Асабліва яскрава гэта выяўляецца ў афарызмах, у якіх асэнсоўваецца лёс Бацькаўшчыны, беларускага нацыянальнага адраджэння, ролі ў ім інтэлігенцыі. Параўн.: *Ды трэба праўду казаць: мяккі народ [беларусы — Я. І.], дужа не цвёрды народ; замнога думаюць аб усім на свеце, аб небе і не бяруцца за паляпшэнне свае зямлі* («Амерыканец»); *За шырокімі грамадзянскімі поглядамі вузенькі, беларуска-сялянскія можна й не ўбачыць* («У чым яго крыўда?»); *Схадзіць з галавы нікому забараніць не можна, — так! А калі чалавек хоча жрраць, ён будзе вучыць не толькі па-беларуску, а хоць па-кітайску!* («Мутэрка»); *Усе рэнегаты-беларусы ведаюць аб Адраджэнні і аб тым, што павінны адраджацца, і калі не адраджаюцца, дык з прычыны прыкрай людскай нядбайнасці і папсаванасці сваёй натуре* («Дзве душы») і да т. п.

Філасофская скіраванасць і адначасова лірычны настрой індывідуальна-аўтарскіх афарызмаў Максіма Гарэцкага яскрава адлюстраваны ў словах самога пісьменніка-мыслера, абраных эпіграфам да гэтага артыкула: *Думы мае, думкі, летуценні мае...*

Спіс літаратуры

1. *Іваноў, Я. Я.* Афарызм як прадмет філалогіі і аб'ект лінгвістыкі / Я. Я. Іваноў // *Вesn. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4.* — 1994. — № 3. — С. 61—65.
2. *Іваноў, Я. Я.* Семантыка афарыстычных выказванняў (на матэрыяле славянскіх і германскіх моў) / Я. Я. Іваноў // *Вesn. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 4.* — 2004. — № 1. — С. 63—68.
3. *Рапановіч, Я. Н.* Беларускія прыказкі, прымаўкі і загадкі / Я. Н. Рапановіч. — 2-е выд., перапрац. і дап. — Мінск: Вышэйш. шк., 1974. — 382 с.